

<https://doi.org/10.62837/2024.11.327>

GÜNEL BAYRAMOVA

Azərbaycan Dillər Universitetinin
dosenti, filologiya elmləri doktoru

LATIN DİLİNDƏ MORFOLOJİ-SEMANTİK MODİFİKASIYALAR

Resume

Latın dili linqvistik iyerarxiyanın zirvəsində öz ənənəvi yerini qoruyub saxlayır, milli və beynəlxalq elmi ünsiyyət vasitəsi kimi rolunu möhkəmləndirir. Beləliklə, latın dili hələ də Kilsənin, dini ədəbiyyatın, hagioqrafiyanın, o cümlədən akademik elm sahələrinin dilidir. Latın dili ilahiyyat elmlərində başda gəlir. Yunan və latın dilləri Hind-Avropa dünyasının ən böyük iki nailiyyəti kimi səciyyələndirilir. Birincisi rəşional tərəkürün, ikincisi isə dövlətin və hüququn inkişafında böyük payı vardır. İdrak məsələlərində latın dili yunan dilinin əldə etdiyi nailiyyətlərdən bəhrələnmişdir. Tibb və hüquq başda olmaqla bəşəriyyət tarixində latın dilinin xidmətləri əvəzsizdir. Məqalədə XVI əsr italyan humanisti, qrammatik və çapçı Frənsesko Prişianezenin *Latın dilinin əsasları* (1563) adlı fundamental əsəri tədqiqatə cəlb olunur və latın dili qrammatikasının əsaslarına yığcam təmas edilir. Tədqiqatın gedişi zamanı latın dilində morfoloji-semantik modifikasiyalara aydınlıq gətirilir. İtalyan mütəfəkkirin məlum əsərində fonetika və morfologiyaya aid məsələlər müasir diliçilik baxımından dəyərləndirilir və bol nümunələr təqdim olunur.

Açar sözlər: *de vulqari, intonasiya, lingua franca, dini ədəbiyyat, xalq dili*

Latın dili XVIII əsrə qədər, demək olar ki, bütün Avropada yerli dillərlə yanaşı yüksək əhəmiyyətə malik bir dil olmuşdur. Elm və incəsənət, eləcə də ticarət və diplomatiya sahələrində beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi geniş istifadə olunan bu dil Avropada *lingua franca* idi. Latın dili həm də katolik kilsəsinin dili və milli səviyyədə inzibati məqsədlər, siyasətdə, ədəbiyyatda, ümumiyyətlə, ictimai həyatda ünsiyyət vasitəsi kimi vacib idi. Orta əsrlərin başlanğıcında latın dili istənilən elmi mətn üçün açıq seçim idi. İtalyalı mütəfəkkir Dante Aligyeri özünün *De vulgari eloquentia* [Dante, Botterill] traktatını əbəs yerə latın dilində qələmə almamışdır. Roma İmperiyasının dağılması nəticəsində fərqli latın dilləri təşəkkül tapmışdır. Nəticədə, xalq danışığı dilinin (vulqar latın dili) yeni formaları – neolatın və roman dilləri yaranmışdır. Kilsədə ayin və ibadətlərin dilinin klassik latın dilində olması bu dilin mötəbərliyini daha da artırır [Abbasov, Bayramova, s.12]. Klassik dövrün ən yaxşı müəlliflərinin əsərləri əsasında modelləşdirilmiş kifayət qədər homogen, hətta monolit dil kimi təəvvür edilən latın dilinin linqvistik rəngarəngliyini nəzərə almaq vacibdir. Lakin belə bir yanaşma, təəssüf ki, əsrlər boyu təkamül etmiş üslubi idealları əks etdirən neolatın dilinin reallığını əks etdirmir. Latın dilində üslubi

təmayülləri ifadə etmək üçün yaradılmış siseronizm, tasitizm kimi terminlər latın ədəbiyyatının müxtəlif üslublarını heç cür əhatə etmir [Schaffenrath F., Winkler, s.1-11]. Latın dilində yaranan ədəbiyyat misilsiz məziyyətlərə malikdir. Orta əsrlərdə latın dilində yazılmış ədəbiyyat nümunələri *Virgil* ([Roma](#) ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Publi Vergili Maron (e.ə. 70-19) nəzərdə tutulur – G.B.) *çarxı* kimi nəzərdən keçirilir və latın mərasim ədəbiyyatı, intellektual ədəbiyyat, gündəlik həyat və təcrübə ədəbiyyatını ehtiva edir [Bourgain, s.3].

Prişianeze latın dilinin əsaslarından bəhs edərək ilk olaraq hərflərdən başlayır. Hərflərdən hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən ifadələr, ifadələrdən isə dil yaranır. Latın dilində 22 hərflər var: *a,b,c,d,e,f,g,h,i,k,l,m,n,o,p,q,r,s,t,u,x,y,z*. Bu hərflər saitlər və samitlərə bölünür. Saitlər sayı beşdir: *a,e,i,o,u* və bir də yunan dilindən olan *y* yəni *ipylon* adlanan yunan *i*-si. Latın dilində saitlərdən diftonqlar yaranır. Beş diftonq – *ae,au,ei,eu,oe* – vardır. *Ae, ei, oe* diftonqlarında yalnız son sait tələffüz olunur. Belə ki, *musae, parteis* və *coelú* kimi sözlər *muse, partis* və *celum* kimi tələffüz olunur. *au* və *eu* diftonqlarındakı səslərin hər ikisi tələffüz olunur. məs: *Paulis* və *Eunuchus* sözləri *Paulo* və *Eunuco* kimi tələffüz olunur. Hecalara gəlinə, heca saitlə bağlı anlayışdır, yəni sözdə nə qədər sait varsa, o qədər də heca olur. Beləliklə, *mons* bir hecadan, *montes* iki hecadan ibarətdir. Bəzən saitlər hecaya xidmət edir, məsələn, *amo* və *amore* sözlərində birinci heca tək saitdən ibarətdir. Bəzən söz yalnız saitlərdən ibarət olur, məs: italyanca *io* (mən) mənasını verən *eo* sözündə olduğu kimi. Hecalar ya qısa, ya uzun, ya da sadə olur. Vurğu sözün hər hecasında eşidilən səsdır. Belə ki, hər tələffüz olunan hecanın vurğusu var. vurğular üç cür olur: iti (*acuto*), ağır (*grave*) və əyri (*circconflesso*) vurğu. İti vurğu (*aksantegü*) ´ şəklində, zəif vurğu (*aksanqraf*) isə ` şəklində qoyulur. Əyri vurğu (*aksansirkonfleks*) isə onların hər ikisi ilə ~ şəklində işarələnir. İti vurğu iti heca düzəldir, yəni hecanın yüksək tonla deyilməsini təmin edir. Ağır vurğu isə işləndiyi hecanı zəiflədir, yəni ağırlaşdırır. Əyri vurğu isə eyni zamanda həm yüksəldir, həm də zəiflədir. Əyri vurğunun tələffüzü artıq yoxdur, müasir zamanda hər bir heca ya iti, ya da zəif vurğu ilə tələffüz olunur. Sözlər dedikdə *Camillo, Alessandro, Fiorenza, disse, fece* və s., fadələr dedikdə bizim gün ərzində müəyyən anlayışları ifadə etmək üçün danışıda və ya yazıda işlətdiyimiz söz birləşmələri nəzərdə tutulur. Prişianeze latın dilində 8 nitq hissəsinin olduğunu qeyd edir: isim, əvəzlilik, feil, feili sifət, sözünü, zərf, bağlayıcı, nida. Bunlardan dördü, yəni adlar, əvəzliliklər, feillər, və feili sifətlər hallanır. Digər dördü isə hallanmır [Priscianese, s. 5-7, Abbasov, Bayramova, s.532-533].

Təbii ki, bu bölgünü dilimizdə olan bölgü ilə eyniləşdirmək olmaz. Göründüyü kimi müəllif klassik latın dili qrammatikasında dominantlıq edən morfoloji ənənəni əsas götürmüşdür. Aşağıdakı nümunələrdən görəcəyimiz kimi o, adlar dedikdə tək cə isimləri deyil, həm də sifətləri nəzərdə tutur. “Adlar – *Kamillo, Fiorentsa, adam, şəhər, ağ, gözəl* və s. kimi sonsuz sayda adlar vardır. Adlar isimlərə və sifətlərə bölünür. İsimlərə *Kamillo, Fiorentsa, adam, şəhər* və s. sözlər, sifətlərə isə *ağ, gözəl*,

layiqli və s. kimi sözlər aiddir. İsimlər xüsusi və ümumi isimlərə bölünür. Xüsusi isimlər əşya və şeylərə verilən xüsusi adlardır, məs: *Kamillo, Fiorentsa* və s. Ümumi isimlər hamı üçün eyni olan ümumi adlardır: *şəhər, adam* və s.” Adların aksidentləri, yəni adların morfoloji modifikasiyaları beş cür olur: növ, cins, kəmiyyət, forma (figura) və hal. Adların növləri və cinsinə gəlinə, primitiv və ya derivativ olmaqla ikiye bölünür, yəni ya ilkin, ya da ilkindən törəmə. Sadələrə *Roma*, derivativlərə *romano* (romalı) sözlərini misal göstərilir. Adların 7 cinsə malik olduğu bildirilir: kişi cinsi, məs: *poeta* (şair); qadın cinsi, məs: *musa* (muza); neytral cins, məs: *templum* (yer, məkan); ümumi cins (həm kişi, həm qadın cinsinə aid olan), məs: *homo* (insan); üç cinsə aid olan ümumi cins, məs: *felix* (alaq otu); *qarıışıq cins*, məs: *aquila* (qartal); və qeyri müəyyən cins, məs: *dies* (gün, vaxt) [ibid].

Dil istehsalı üzrə psixolinqvistik tədqiqatlar həm də qeyri-verbal kommunikativ məqsədlər və onların verbalizasiyası arasında vasitəçilik edən proseslər üzərində dayanır. Bu proseslər dilin qrammatikasını təşkil edən qaydalar sisteminin təqdim etdiyi komponentlərdən istifadə edərək qavrayışları və ya düşüncələri səslərlə kodlaşdırır. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq cins kateqoriyasını paylaşan dillərdə bunun xüsusi önəmi vardır. Qrammatik cins sözlərin leksik semantik xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qrammatik cinsin tədqiqinə marağın bir səbəbi də ondan ibarətdir ki, o, leksik-sintaktik biliklərin mənimsənilməsinə və onun dil istehsalının qrammatik kodlaşdırma mərhələsində istifadəsinə öyrənmək üçün paradiqma təqdim edir [Farrugia, s.984]. Latın dilində isimlər ya natural cinsə, ya da qrammatik cinsə sahibdir. Biz mövzunu daha da genişləndirmədən Prişianezenin yanaşmasını qayıdırıq. O, isimlərin cinsini müəyyən edərək göstərir ki, bütün kişi adları və ilahların adları kişi cinsində olur, məs: Camillo, Marte (Mars) və s. Kişilərə aid bütün peşə adları kişi cinsində olur, məs: *calzolaio* (ayyaqqabçı), *sarto* (dərzi). Toscana dilində *ore* ilə bitən bütün adlar kişi cinsində olur, məs: *amore* (sevgi), *timore* (qorxu). Kişi cinsində olanlar: bütün ay adları, məs: *gennaio* (yanvar), *febbraio* (fevral); bir neçəsi istisna olmaqla, bütün çay adları, məs: Arno, Tevere (Tibr). İlahə, muza, nimfa adları daxil olmaqla bütün qadın adları qadın cinsinə aiddir. Bir-ikisi istisna olmaqla, bütün ağac adları, məs: *faggio* (fıstıq), *pino* (şam); Toskana dilində *ione*, *ura* və *ina* ilə bitən bütün adlar, məs: *lettione* (dərş), *scrittura* (yazı), *dottrina* (nəzəriyyə); Toskana dilində sonu vurğulu *tà* ilə bitən bütün adlar, məs: *povertà* (yoxsulluq), *bontà* (xeyirxahlıq), *malignità* (qəzəb), *città* (şəhər); *a* ilə bitən əyalət, region, ada adları, məs: *Europa* (Avropa), *Corsica* (Korsika), *Sardigna* (Sardinya); sonu *ia* ilə bitən bütün adlar, məs: *notitia* (məlumat), *comedia* (komediya), *filosofia* (fəlsəfə); beşinci hallanmaya aid olan bütün adlar, məs: *dies* (gün), *meridies* (günorta). Neytral cinsdə olanlar: bütün meyvə adları, məs: *sorba* (almalar), *pera* (armud). Təbii ki, istisnalar da vardır; Toskana dilində *eto* ilə bitən bütün adlar latın dilində neytral cinsdə olur, məs: *querceto* (palıd), *faggetto* (fıstıqlıq/fıstıq meşəsi); bütün metal adları, məs: *oro* (qızıl), *argento* (gümüş) [Abbasov, Bayramova, s.534].

İsimlər kəmiyyətə görə iki yerə bölünür: tək isimlər, məs: poeta (şair), cəm isimlər, məs: poeti (şairlər). Bütün isimlər ya sadə (semplíce) ya da mürəkkəb (composto) olur, yəni isimlərin iki forması (figura) vardır. Sadə isimlər o isimlərdir (nome sözünü bundan sonra “isim” yazıram) ki, bir sözdən ibarət isimlərdir, məsələn, Toskana dilindəki giusto (düz/dəqiq), dotto (alim); mürəkkəb isimlər isə daha çox sözün birləşməsindən yaranır, məs: ingiusto (səhv, qeyri-dəqiq), indotto (savadsız). İsmi 6 halı qeyd olunur: adlıq, yiylik, yönlük, təsirlik, vocativ, ablativ. Adlıq və vokativ hal düz (yəni əyilməyən – hallanmayan), qalan hallar isə *əyilən* (hallanan – obliqua) hallardır. Burada *specie* (növl) ilə *figura* (forma) arasında fərqi müəyyən etməliyik. Bu fərq ondan ibarətdir ki, *specie* (növl) deyəndə primitivo və derivativo sözlərindən istifadə edilir, *figura* (forma) deyəndə isə semplice və composto terminləri işlədilir.

Latın dilində adların birinci hallanması yiyəlik halın təkində sonu *ae* diftonqu ilə bitir. Yunan mənşəli qadın cinsində olan bəzi sözlərdə isə sonu *es* ilə bitir. *Poëta* sözündə *a* ilə bitən sonluq kimi birinci hallanmada adlıq halın təkinin dörd cür sonluğu olur. *Aeneas* sözündə olduğu kimi *as* ilə bitən; *Anchifes* sözündə olduğu kimi *es* ilə bitən, *Penelope* sözündəki kimi *e* ilə bitənlər. Beləliklə elə birinci növ hallanma ola bilməz ki, qeyd etdiyimiz bu sonluqla bitməsin. Adlıq hal *a* sonluğu ilə bitəndə çağırış (vokativ) və birgəlik (ablativ) hal da *a* sonluğu ilə bitir: Adlıq hal: poëta, çağırış halı: poëta, birgəlik hal: poëta. Adlıq hal *e* sonluğu ilə bitəndə yönlük, çağırış və birgəlik hallar da *e* ilə bitir. Gördüyümüz kimi, adlıq halda: Penelope, yön. halda: Penelope, çağırış halında: Penelope, birgəlik halda: Penelope.

Adlıq halın təki *as* və *es* sonluğu ilə bitəndə çağırış halında həmin *s* düşür. Gördüyümüz kimi, adlıq halda: Aeneas olanda, çağırış halda Aenea; adlıq halda: Anchifes olanda, çağırış halında Anchife olur. Yiyəlik halın təki *es* sonluğu ilə bitəndə yönlük hal *e* ilə bitir və heç birində diftonq olmur Yiyəlik halda Penelopes, yönlük halda Penelope kimi düzəlir. Çağırış halın əvvəlində *ò* səsi də ola bilər. Yəni, biz *poëta* və ya *ò poëta* deyə bilərik. Bütün hallanmalarda adlıq halla çağırış halın cəm formaları həmişə eyni olur. Buradan da birinci hallanmada, adlıq halda *poëtae* olduğu kimi, çağırış halında da *poëtae* olacaq. Müəllif birinci və ikinci hallanmanı diqqətə çatdırır. Birinci hallanmada adlıq halın cəmində və çağırış halında yuxarıdakı nümunədən göründüyü kimi, diftonq olur. Yönlük və birgəlik halların cəm forması bütün hallanmalarda eyni cür düzəlir, ona görə də birinci hallanmada yönlük halda *poëtis*, birgəlik halda *poëtis* və yaxud yönlük halda *mulabus*, çibirgəlik halda *mulabus* kimi düzəldiyini görürük.

Klassik latın dilində istər isim, istərsə də feilin fleksiya sistemi mürəkkəb allomorf modelləri ehtiva edir. Ənənəvi olaraq feillərin dörd təsərif, isimlərin, o cümlədən sifətlərin isə beş hallanma forması vardır [Cser, s.124]. Prşianeze bunlara məhdud şəkildə təmas etmişdir, çünki onun məqsədi latın dilinin ən ümumi əsaslarını diqqətə çatdırmaq idi. İsimlərin birinci hallanmasından bəhs edən müəllif onların beş

cinsə malik olduğunu vurğulayır: kişi cinsi, *poëta* sözündə olduğu kimi, qadın cinsi, *musa* sözündə olduğu kimi, neytral cins, *polenta* sözündə olduğu kimi. Hər iki cinsə aid olan ümumi cins, *coelicola*, *habitatores* sözündə olduğu kimi. Qarışıq cins, *aquila* sözündə olduğu kimi. Prişianeze ikiqat adlar deyəndə Giulio Cesare, Scipion Nafica və bu kimi birdən daha çox sözdən ibarət adları nəzərdə tutur. Onların hallanması eyni növə aid olduqda eyni hallanma qaydası ilə hər ikisi hallanır. Əgər eyni növə aid deyilsə, mürəkkəb isimlərdəki kimi hallanır. Latın dilində feil sistemi morfoloji quruluşuna görə nominal sistemdən daha mürəkkəbdir. Affikslərin müxtəlifliyi və stəmlərin modifikasiyası bir sıra müxtəlif feil anlayış və funksiyalarını ayırd etməyə imkan verir [Lloyd, s.93]. Sifətlər də, qeyd etdiyimiz kimi, isimlər kimi növ, cins, kəmiyyət, forma və hal kateqoriyasına malikdir. Sifətlər də isimlər kimi ya sadə, ya da düzəltmə olur. Sadə sifətə *bonus*, düzəltmə sifətlərə *bellus* kimi sözləri misal gətirmək olar. Sifətlər beş cinsə bölünür: kişi cinsi, məs: *bonus*, qadın cinsi, məs: *bona*; neytral cins, məs: *bonum*; iki cinsə aid olan ümumi cins, məs: *singularis*, *doctior*; üç cinsə aid olan ümumi cins, məs: *velox*, *felix*; sifət *bonus*, *bona*, *bonum* kimi üç sözdən ibarət olanda birincisi kişi, ikincisi qadın, üçüncüsü neytral cinsdə olur. Məsələn, sifət *singularis* və *singulare* sözlərində olduğu kimi, iki formadan ibarət olanda birincisi hər iki cinsə aid olan ümumi cinsi, ikicisi isə neytral cinsi bildirir. Sifət yalnız bir formadan (voce) ibarət olanda isə onda hər üç cinsi (kişi, qadın və neytral) bildirən ümumi cinsə aid olur. Ablativ hal *e* və *i* ilə bitəndə, məs: *felice* və *felici* kimi hər iki forma (voce) üç cinsi təmsil edir. Təsirlik halın cəmi *es* və *eis* ilə bitəndə hər iki forma iki cinsə aid (kişi və qadın) ümumi cinsi bildirir. Sifətlər də isimlərdə olduğu kimi tək və cəmdə olur və hallanır. Sifətlərin formaları da isimlərdə olduğu kimi iki cür olur: sadə və mürəkkəb. Çünki bütün sifətlər *iuftus*, *fanus*, sözlərindəki kimi ya sadə, ya da *iniuftus*, *infantus* sözlərində olduğu kimi mürəkkəb olur.

Latın dilində əvəzliliklər isimləri, sifətləri və sayları əvəz etmək üçün işlədilir. Onların sayı 15-dir. Əvəzliliklər dörd hallanmaya malikdir. Onlardan dördünün yalnız vokativ halı vardır. *Tu*, *meus*, *noster* və *nostras* sifət olub xüsusi və ümumi isimlərin yerində işlənir. Əvəzliliklərin birinci hallanması yiyəlik və yönlük halda *i* ilə bitir. Üç əvəzlilik əhatə olunur: adlıq halda: *ego* (io); yiyəlik halda: *mei*; yönlük halda: *mihi*; təsirlik halda: *me*; ablativ halda: *me*. Cəmə gəlincə, adlıq halda: *nos*; yiyəlik halda: *nostrum/nostri*; yönlük halda: *nobis*; təsirlik halda: *nos*; ablativ halda: *no bis*. İkinci şəxs əvəzliyində təkdə: adlıq halda: *tu*; yiyəlik halda: *tui*; yönlük halda: *tibi*; təsirlik halda: *te*; çağırış halında: *tu*; ablativ halda: *te*. Cəmdə: adlıqda *uos*, yiyəlikdə *uestrum/uestri*; yönlükdə *uobis*; təsirlikdə *uos*; çağırışda *uos*; ablativdə *uobis*. Üçüncü şəxs təkdə: adlıqda *se*; yiyəlikdə *sui*; yönlükdə *sibi*; təsirlikdə *se*; ablativdə *se*. Cəmdə: *se*; yiyəlikdə *sui*; yönlükdə *sibi*; təsirlikdə *se*; ablativdə *se*. Əvəzliliklərin 6 aksidenti var: növ, cins, kəmiyyət, forma, şəxs və hal.

Əvəzlilər də isimlər kimi iki növə, primitiv və düzəltmə növə bölünür. Onlardan ilk səkkizi sadə, sonrakılar isə derivativdir. Əvəzlilərin 5 cinsi var: kişi cinsi, məs: meus; qadın cinsi, məs: mea; neytral cins, məs: meum; iki cinsə aid olan ümumi cins, məs: nostras, uestras. Bu sözlərin sonu əyri (circonflesso) vurğuya malikdir. Üç cinsə aid olan ümumi cins, məs: ego, tu, sui.

Əvəzlilər də isimlər kimi iki cür, yəni təkdə və cəmdə olur. Təkə misal olaraq *ego*, cəmə *nos* əvəzliyini göstərmək olar. Əvəzlilərin də isimlər kimi iki forması var: sadə (semplice) və mürəkkəb (composto). Sadə əvəzlilərə misal olaraq *ego*, *tu*; mürəkkəb əvəzlilərə isə *egōmet*, *tutēmet* sözlərini göstərmək olar. Əvəzlilər üç şəxsə bölünür: birinci şəxs: ego (mən) və nos (biz); ikinci şəxs: tu (sən) və uos (siz); üçüncü şəxs: bütün qalan əvəzlilər [Priscianese, s. 13-15; Abbasov, Bayramova, s.538-539].

Feilin paradiqmatik formalarının əksəriyyəti eramızdan əvvəl 100-cü ildə itib getmişdir, lakin onların bir çoxu dövrümüzdə qədər gəlib çatmışdır. Feil elə bir nitq hissəsidir ki, şəxsə, kəmiyyətə, zamana, tərzə görə təsriflənir. Feillər şəxssiz və ya şəxslili olub müxtəlif sonluğa malik olur. Şəxslili feillər birinci sözdə beş cür sonluqla bitir: *amo* sözündəki kimi *ō*, *amor* sözündəki kimi *or* sonluğu ilə. Bu sonluqlar ən çox rast gəlinənlərdir. *Memini* sözündəki kimi *i* sonluğu ilə, *inquam* sözündəki kimi *am* sonluğu ilə; *sum* sözündə olduğu kimi *um* sonluğu ilə və bəlkə də onun digər on mürəkkəb forması ilə. Sonu *o* ilə bitən şəxslili feillər 4 cür təsriflənir və ikinci şəxsdən bəlli olur [Abbasov, Bayramova, s.540].

Latın dilində supin iki cür olur: birincisi *um* sonluğu ilə bitir, məs: *amatum*; ikincisi *u* sonluğu ilə bitir, məs: *amatu*. Supin təsriflənmir və heç bir konkret şəxsə aid olmur. Supindən məsdərin gələcək forması, iterativ feillər, arzu feilləri yaranır, ikinci və üçüncü feili sifətlər düzəlir, məs: *amaturus*, *amatus*; bəzi feili isimlər yaranır, məs: *lector*, *lectio*. Supin olmasa, ondan yaranan formalar da olmaz. Supinin birinci forması olmasaydı, məsdərin gələcək forması da olmayacaqdı. Feilin təsrifini bilmək üçün öncə onun dörd sözünü formasını bilmək lazımdır: birinci və ikinci indiki zaman, keçmiş bitmiş zaman və supin. Supini bilmək isə məsdərin gələcək formasının olub-olmamasını aydınlaşdırır. Əgər varsa, necə düzəlməsini bilmək üçün supini anlamaq lazımdır.

Qrammatik ənənə zaman, növ, aspekt, şəkil kateqoriyaları kimi feil kateqoriyaları ilə zəngindir. Latın dilində feilin 5 şəklinin olduğu qeyd edilir. Bunlar xəbər, əmr, arzu, sübjonktiv və məsdər şəkilləridir. Feilin 5 zamanı var: indiki, bitməmiş keçmiş, bitmiş keçmiş, daha çox bitmiş keçmiş və gələcək. Feilin iki növü var: *amo* kimi primitiv növ; *amor* kimi derivativ növ. Feilin iki forması var: sadə, məs: *amo* və mürəkkəb, məs: *peramo*. Feilin 8 təsriflənməsi var. Bunlardan dördünün sonu *o*, dördününkü isə *or* ilə bitir. Feili sifətin 4 cinsi var. Kişi cinsi: *amatus*; qadın cinsi: *amata*; neytral cins: *amatum*, və üç cinsə aid olan ümumi cins, məs: *amans*. Feili sifətin isimlərdə olduğu kimi altı hallanması qeyd olunur: adlıq,

yiylilik, yönülük, təsirlik, yerlik, çıxışlıq. Onun mənaları feildə olduğu kimidir, yəni məlum növ feili sifətin məlum mənası olur. Məs: *amans*, *amaturus*. *Amas* sözü *amate*, *amado* yəni *ki*, *sevən* (*che ama*), və *sevən* (*che amava*- keçmiş zaman) mənalarını verir [[Priscianese](#), s.140-142].

Feili sifətin 5 zaman forması var. Çünki, *ans* və *ens* ilə bitən hər bir feili sifət, indiki zaman və bitməmiş keçmiş (*preterito imperfetto*) zamanda olur, məs: *amans*, *legens* sözlərindəki. Sonu *tus*, *fus*, *xus* ilə bitən fər bir feili sifət bitmiş keçmiş (*preterito perfetto*) və daha çox bitmiş keçmiş (*piu che perfetto*) zamanında olur. məs: *amatus*, *vufus*, *fixus*. Sonu *tus*, *dus* ilə bitən hər bir feili sifət gələcək zamana aid olur. məs: *amaturus*, *amandus*. Feili sifətlər kəmiyyətə görə iki yerə bölünür. Təkdə olanlar (*amant*), cəmdə olanlar (*amantes*). Feili sifətlərin formaları (*figura*) da iki cür olur: sadə (*semplice*) və mürəkkəb. Sadəyə misal olaraq *amans*, mürəkkəbə misal olaraq *peramans* sözlərini göstərmək olar. Feili sifətin adı (*participio*) onun ad və feilin hissələrindən (*parte*) ibarət olması ilə izah olunur. Feili sifət adlardan cinsi, feillərdən zaman və mənanı, onların hər ikisindən isə kəmiyyət və formanı götürmüşdür. Çox sözlərin feili sifəti olur və onlar *elegans*, *prudens*, *hastatus* kimi adlardır [[Priscianese](#), s.142-143].

Sözönlər dildə xüsusi qrup təşkil edir, onlar sözün əvvəlində gəldiyi üçün sözünü adlanır və hallanmır. Sözönlər üç cür işlənir: ismin halı ilə, ismin halı olmadan, ya da mürəkkəb şəkildə. Halla işlənməsinə gəlincə, ya təsirlik, ya ablativ, ya da hər ikisi ilə işlənir. Təsirlik halla işlənənlərə təsirli sözönləri, ablativ halla işlənənlərə isə ablativ sözönləri deyilir. Hər iki halla işlənən söz-önlər isə ümumi sözönlər adlanır. Ancaq hal ilə işləndikdə və mürəkkəb olmadıqda bu sözönlər zərf (*avverbio*) adlandırılır. Sözönlər digər sözlərlə işlənilib mürəkkəbləşdikdə mürəkkəb sözönlər adlanır. Çox vaxt sözönlərə birbaşa mürəkkəb şəkildə rast gəlinir [[Panhuis](#), s.65].

Təsirlik halı idarə edən təsirlik (*akkuzativ*) sözönlərinin sayı 31-dir: *ad* – *ad*, *al*, *a*, *appresso* (*a/ə*, *ya/yə*, yaxınlığında); *apud* – *appresso*, *allato* (yaxınlığında, yanında); *ante* – *innanzi*, *avanti* (qarşı, qarşısında, əvvəlində); *aduersus*, *aduersum* – *contra*, *inverso* (qarşı, əks); *cis* – *di qua* (*bura*, *burda*); *citra* – *di qua* (*bura*, *burda*); *circum* – *intorno* (ətrafında, yaxınlığında, təxminən); *circa* – *intorno*, *appresso* (təxminən, ətrafında, yaxınlığında); *erga* – *inverso* (əks, əksi); *extra* – *fuora* (çölündə, kənarda); *inte* – *infra* (arasında); *intra* – *dentro* (içində, daxilində); *infra* – *disotto* (altında, aşağıda); *iuxta* – *appresso* və ya *allato* (yanında, yaxınlığında); *ob* – *per cagione* və ya *per amore* (səbəbindən, istəyindən); *propter* - *per cagione* və ya *per amore* (səbəbindən, istəyindən); *ponè* – *doppo* (sonra, növbəti), *appresso* (yanında, yaxınlığında); *post* – *doppo* (sonra, növbəti, arxasınca); *per* – *per*, *per mezo* (üçün, ilə, vasitəsilə); *prope* – *appresso*, *allato* (yaxınlıqda, yanında); *praeter* – *eccetto*, *fuor che* (istisna olmaqla, xaric); *penes* – *appresso*, *in podesta* (yanında, səlahiyyətində, əlində); *secundum* – *secondo* (görə), *appresso* (yanında); *secus* – *appresso* və ya

allato (dərhal sonra, yaxınında); supra (sopra və ya disopra (üzərində, yuxarıda); trans – di là (orada); ultra – di là (orada); usque – infino (qədər, -dan bəri).

Ablativ halı idarə edən sözlərin sayı 15-dir: a – dal və ya da (dan/dən) mənası verir; ab – da və ya dal (dan/dən); abs – da və ya dal (dan/dən); cum – con, col, co (ilə); coram – in presentia (iştirakı ilə, yanında); clam – di nascosto (gizli); de – de, di, del (dan/dən, da/də, haqqında); e – da, dal (dan/dən, da/də, sonra, görə); ex – da, dal (dan/dən, da/də, sonra, görə); pro – in scambio, in luogo (yerinə, əvəzinə); prae – innanzi, avanti (qarşısında, əvvəlində, müqayisədə); palam – in presentia (qarşısında, iştirakı ilə); absque – senza (süz); tenus – infino a (qədər, təkcə).

Həm təsirlik, həm də ablativ halda işlənən sözlər ümumi sözlər adlanır. Ümumi sözlər 4 cür olur: *in, sub, super və subter*. *In* – *in, nel, ne* (da/də); *subter* – *sotto* (altında, aşağıda). Həmişə mürəkkəb olan sözlər (*prep.semper composita*) 6 növdür: *di, dis, re, se, am, con*. Həç vaxt birləşməyən sözlər (*prep.che non si compongono mai*). Bunların sayı 15-dir. Onlar aşağıdakılardır: *absque, aduersus, apud, circiter, citra, cum, erga, infra, iuxta, penes, pone, secundum, secus, fine* [Priscianese, s.33-36].

Zərflər dildə müəyyən sözlər olub hallanmır və adından da göründüyü kimi, *ad verbi* – feilin yanında, yəni feildən ya əvvəl, ya sonra işlənir. Zərflər roluna görə müxtəlif cür adlanır. Aşağıdakı zərflər mövcuddur: Zaman zərfləri, məs: *hodie, hoggi* (bu gün), *cras, domani* (sabah). İnkaz zərfləri, məs: *non, haud* kimi sözlər *non* (yox). Təsdiq bildirən zərflər, məs: *profecto, certe* sözləri *certamente* (əlbəttə) mənasını verir. Sual zərfləri, məs: *quare, cur* sözləri *perche* (niyə) mənasını verir. Çağırış zərfləri, məs: *ò, heus* zərfləri *ò, ò là* (Ey) mənasını verir. Birləşdirici zərflər (*congregativo*), məs: *simul* zərfi *insieme* (birlikdə) mənası verir. Ayırıcı zərflər, məs: *seorsus, separatim* kimi zərflər *separatamente* (ayrı-ayrı, ayrıca) mənasını verir. İnandırma (*giurativo-and verici*) zərfləri, məs: *pol, aedopol, certamente* (həqiqətən, əlbəttə) mənasını verir. Arzu bildirən zərflər, məs: *utinam* zərfi *İddio voglia che* (Allah qoysa) mənasını verir. Remissiv zərflər, məs: *ferè, ferme* zərfləri *quasi* (demək olar ki, təxminən) mənasını bildirir.

Bundan başqa, niyyət bildirən zərflər, şübhə bildirən zərflər, bənzətmə zərfləri, seçici zərflər, işarə zərfləri, yer zərfləri, miqdar zərfləri, məs: *semel, bis* zərfləri, *una volta* (bir dəfə), *due volte* (iki dəfə) mənası verir, sıra zərfləri, məs: *primo, secondo* zərfləri *prima* (birinci), *seconda* (ikinci) mənasını verir, keyfiyyət zərfləri, məs: *bene, male* (yaxşı, pis), kəmiyyət (*quantità*) zərfləri, məs: *multum, parum* zərfləri *molto* (çox), *poco* (az) mənası verir, nəzakət zərfləri, vətənə aidlik bildirən zərflər, məs: *florentine, pisane, alla fiorentina* (florensiya (sif.)); *piza* (sif.), mənsubiyyət zərfləri, məs: *Ciceroniane*, yəni Siseronsayağı, müqayisə zərfləri, məs: *doctius* zərfi *più dottamente* (daha bilikli şəkildə) mənasını verir, kiçiltmə bildirən zərflər, məs: *longiuscule* zərfi *più lungheamente* (daha uzun) mənasını verir; üstünlük zərfləri, məs: *doctissime, doctissimamente*; ikinci sifətlər ümumilikdə *e* ilə olan zərf kimi

işlənir, məs: doctus, docta. Toskana dilində *dottamente* sözündə olduğu kimi *mete* ilə bitən bütün sözlər latın dilində zərf kimi işlənir. Məs: *Dottamente* sözü latınca *docte*, yaxud Toskana dilində *felicemente* sözü latınca *feliciter* kimi işlənir. Toskana dilindəki *in volta* və ya *volte* sözləri ilə bitən (məsələn, *una volta* (bir dəfə), *due volte* (iki dəfə), *la prima volta* (birinci dəfə) kimi) sözlər latın dilində miqdar və ya sıra zərfinə uyğun gəlir. Zərflərin üç aksidenti olur: növ, məna və forma. Növə görə zərflər iki yerə bölünür: primitiv, məs: *saepe* və derivativ, məs: *saepis*. Zərflər, yuxarıda gördüyümüz kimi, mənaya görə çox növlərə bölünür. Zərflər formaya görə digər nitq hissələri kimi iki yerə bölünür: sadə və mürəkkəb. Sadə zərflərə *docte*, *saepe*; mürəkkəblərə isə *perdocte*, *persaepe* sözlərini misal göstərmək olar [ibid].

Bağlayıcılar dildə olan sözləri bir-biri ilə əlaqələndirən sözlər olub üç formada, yəni sözün əvvəlində, sonradan əlavə olunan (*soggiuntivo*) və ümumi formada işlənməklə fərqlənirlər. Sözün əvvəlində (*prepositive*) işlənən bağlayıcılar aşağıdakılardır: *ac*, *atque* – *e* (və); *at*, *atqui*, *ast*, *sed* – *ma* (*amma*); *aut*, *uel*, *sive* – *overo* (və ya); *si*, *sin* – *se* (əgər); *nec*, *neque* – *ne* (nə); *cum* – *conciosia cosa che*, *quando* (nə vaxt ki, o vaxt ki); *quin* *quinetam* – *oltre a questo* (bundan başqa); *quatenus* – *infin'a quanto* (o vaxta kimi ki); *quia* – *quel perche si dice* (ona görə ki). Sonradan əlavə olunan (*Soggiuntivo*) bağlayıcılar sözlərdən sonra əlavə olunan bağlayıcılar olub yuxarıdakıların əksini ifadə edir. Onlar aşağıdakılardır: *quidem* – *certamente* (əlbəttə); *quoque* – *ancora* (hələ); *autem*, *uero* – *ma* (*amma*); *enim* – *imperocchè* (ona görə ki), *certamente* (əslində, həqiqətən); *ue*, *que* – *e* (və). Sonuncu üç bağlayıcı inklinativ hissəcik hesab olunub latın dilinin əsas (ümumi-generale) tələffüzünü dəyişmək gücünə malikdir. Yəni sondakı ağır (*grave*) vurğu iti vurğuya keçir, çünki özündən sonra inklinasiya olan hər bir söz sonda vurğuya malik olur. Ümumi bağlayıcılar o bağlayıcılardır ki, onlar həm sözdən əvvəl, həm də sonra gələ bilər [Priscianese, s.35-36].

Beləliklə, dilin morfoloji təkamülü sintaksis üçün vacib baza yaradır. Latın dilində söz sırasının sərbəst olması adi haldır. Bu sərbəstlik çox vaxt dilin zəngin morfoloji struktura malik olması ilə əlaqələndirilir. Sözlərin daşdığı qrammatik funksiya və məna cümlədə yerləşdiyi mövqedən asılı olmayaraq açıq morfoloji hal sonluğu sayəsində kifayət qədər aydın ifadə olunur. Latın dilində morfoloji modifikasiyalarla bağlı qrammatik nəzəriyyə mühüm cəhətləri ehtiva edərək sintaktik konstruksiyaların morfoloji-semantik xüsusiyyətlərinin həyata keçirməsini şərtləndirir. Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, latın dilinin morfoloji modifikasiyası bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mövcud olan iki aspektlə – 1) fleksiya morfolojiyasının təsviri və 2) morfoloji nəzəriyyə və metodologiya ilə sıx bağlıdır.

Ədəbiyyat:

1. Abbasov İ., Bayramova G. Latın dili. Bakı: Füyuzat 2024, 208 p.
2. Abbasov İ., Bayramova G. Pietro della Valle. Türk dilinin qrammatikası: Tərcümə, tədqiq və şərh. Bakı: Zərdabi Nəşr MMC, – 2020. – 1096 s.

3. Bourgain P. Combien de littératures latines médiévales? / Latin Literatures of Medieval and Early Modern Times in Europe and Beyond: A millennium heritage. Editeurs [Francesco Stella](#), [Lucie Doležalová](#), [Danuta Shanzer](#). John Benjamins Publishing Company, 2024, pp. 3.15
4. Cser A. The Phonology of Classical Latin. John Wiley & Sons, 2020, 240 p.
5. Dante A. Steven Botterill (ed.). *De vulgari eloquentia*. Cambridge: Cambridge University Press 1996 [1305], 105 p.
6. Farrugia G. Grammatical Gender in Maltese. Walter de Gruyter GmbH & Co KG, 2018, 318 p.
7. Lloyd P. M. From Latin to Spanish: Historical phonology and morphology of the Spanish language. American Philosophical Society, 1987, 439 p.
8. Panhuis D. Latin Grammar. University of Michigan Press, 2006, 230 p.
9. Priscianese Francesco Fiorentino. De primi principij della lingua latina. Novamente con somma diligenza corretto e di nuovo ristampato. Venetia, Nicolò Beuilacqua. MDLXIII, 1563, 315 p.
10. Priscianese Francesco Fiorentino. De primi principij della lingua latina. Novamente con somma diligenza corretto e di nuovo ristampato. Venetia, Nicolò Beuilacqua. MDLXIII, 1563, 40 p.
11. Schaffenrath F., Winkler A. Neo-Latin and the Vernaculars: Bilingual Interactions in the Early Modern Period. Contributors Florian Schaffenrath, Alexander Winkler. BRILL, 2018, 366 p.

Gunel Bayramova

MORPHOLOGICAL-SEMANTIC MODIFICATIONS IN LATIN

Resume

Latin retains its traditional place at the top of the language ladder and consolidates its role as the language of national and international scholarly communication. Latin is thus still the language of the Church, of religious literature, of hagiography as well as of scholarly and university disciplines, the foremost of which is theology. Greek and Latin are the two greatest achievements of the Indo-European world. Greek served as an organ for the development of rational thought, Latin for the development of the State and law. In matters of the mind, Latin was enriched by what Greek had acquired, making it a common good for all men. The fundamental work of the 16th-century Italian humanist, grammarian, and printer Francesco Priscianese, entitled *De Latina* (1563), presents the basics of Latin grammar. During the course of the research, morphological and semantic modifications in Latin are clarified. The article evaluates the issues related to

phonetics and morphology in the well-known work of the Italian thinker from the perspective of modern linguistics and presents numerous examples.

Key words: *de vulgari, intonation, lingua franca, religious literature, vernacular*

Гюнель Байрамова

МОРФОСЕМАНТИЧЕСКИЕ МОДИФИКАЦИИ В В ЛАТИНСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Латинский язык сохраняет свое традиционное место на вершине языковой лестницы и укрепляет свою роль языка национального и международного научного общения. Таким образом, латынь по-прежнему является языком Церкви, религиозной литературы, агиографии, а также научных и университетских дисциплин, важнейшей из которых является теология. Греческий язык и латынь являются двумя величайшими достижениями индоевропейского мира. Греческий язык служил органом развития рациональной мысли, латынь — органом развития государства и права. В вопросах разума латынь обогатилась тем, что приобрел греческий язык, сделав его общим благом для всех людей. Основы латинской грамматики были изложены в фундаментальном труде итальянского гуманиста, грамматика и печатника XVI века Франческо Присцианезе под названием «Основы латинского языка» (1563). В ходе исследования выясняются морфолого-семантические модификации в латинском языке. В статье вопросы, связанные с фонетикой и морфологией в известном творчестве итальянского мыслителя, оцениваются с точки зрения современного языкознания и приводятся многочисленные примеры.

Ключевые слова: *de vulgari, интонация, lingua franca, религиозная литература, просторечие.*

Rəyçi: İdris Abbasov, filologiya elmləri doktoru, professor